

ΜΥΚΗΝΑΪΚΑ ΓΛΩΣΣΙΚΑ

(ΑΠΑΝΤΗΣΗ ΣΤΟΝ κ. ΑΓ. Γ. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗ)

Με λύπη μου πληροφορήθηκα ότι ο καθηγητής κ. Τσοπανάκης πήρε τόσο κατάκαρδα τις παρατηρήσεις που προσέθεσα για υπεράσπισή μου στο 'Υστερόγραφο της ελληνικής έκδόσεως του βιβλίου μου *Γραμμική Β*. Κατόπιν των σχολίων που έκανε στην κριτική της αγγλικής έκδόσεως¹, αίσθάνθηκα την ανάγκη να δείξω στους "Ελληνες αναγνώστες πόσο άδικαιολόγητες ήταν μερικές από τις παρατηρήσεις του και σε τί βαθμό απεκάλυπταν άγνοια των λεπτομερειών των διαλέκτων της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Τα σχόλιά μου δεν είχαν σκοπό να θέξουν την έν γενει επιστημονική του ικανότητα, αλλά ήταν απλώς μια απόπειρα να αποδείξω ότι για να προσδεύση ή έρευνα της μυκηναϊκής διαλέκτου, ή κριτική πρέπει να προέρχεται από έγκυρες πηγές. Έφόσον λοιπόν με κατηγορεί για λιβελλογραφία, διαστρέβλωση της αλήθειας και — το χειρότερο — άγνοια της συμβολής του στον τομέα αυτόν, είμαι υποχρεωμένος, όπως φαίνεται, να δικαιολογήσω τή στάση μου.

Πρώτα απ' όλα όφείλω να συμφωνήσω με τον κ. Τσοπανάκη, ότι κοινός άντικειμενικός σκοπός μας είναι ή απόδειξη της αλήθειας και θα συνεχίσω να ύποστηρίζω αυτό που κατά τή γνώμη μου είναι ή αλήθεια. Δέν θέλω όμως με κανένα τρόπο να δώσω την εντύπωση σε οίονδηποτε, ότι έχω προσωπικές διαφορές με τον κ. Τσοπανάκη. Απλώς άνησυχῶ μήπως οί "Ελληνες, οί όποιοι έχουν λόγους να ενδιαφέρονται περισσότερο από κάθε άλλον για τὸ ζήτημα αυτό, παρασυρθοῦν σε λανθασμένη κατεύθυνση σχετικά με τὸ θέμα της καταγωγής τους. Έξάλλου, εκείνο που με ώθησε να επιδιώξω τή μετάφραση του βιβλίου μου στην νεοελληνική είναι ή επιθυμία μου να μεταδώσω σε μεγαλύτερη κλίμακα την αλήθεια για την πρώτη άνθιση του ελληνικού πολιτισμοῦ.

Κατόπιν, θά ήθελα να διευκρινίσω ότι τὸ βιβλίο μου απευθύνθηκε στο γενικό αναγνωστικό κοινό και όχι στους επιστήμονας συνδρομητάς των ειδικῶν επιστημονικῶν δελτίων. Έτσι, επειδή δέν είχα χῶρο για να αναπτύξω τους λόγους μου διεξοδικῶς, διάλεξα τὰ πιὸ ὀφθαλμοφανῆ σημεῖα για να αποφύγω έκτεταμένα επιστημονικά επιχειρήματα και

1. Έλληνικά 16 (1959) 364 - 373, δεύτερο άρθρο, 18 (1964) 170 - 189.

όχι γιατί δὲν εἶχα τίποτε νὰ ἀναφέρω. Ὁ κ. Τσοπανάκης συνεχῶς παρερμηνεύει τὴ σιγή μου καὶ γι' αὐτὸν τὸν λόγο καὶ μόνον γράφω τὴν ἀπάντησή αὐτή.

Κατὰ τὸν κ. Τσοπανάκη — δὲν εἶναι ὁ μόνος ποὺ ὑπόστηριξε τὴν ἀποψη αὐτή — τὸ γεγονός ὅτι μερικές πινακίδες τῆς γραμμικῆς Β εἶναι ἀσαφεῖς ὀφείλεται στὸ ὅτι εἶναι γραμμένες σὲ κάποια ἄλλη γλῶσσα ἐκτὸς τῆς ἐλληνικῆς. Στὸν ἰσχυρισμὸ αὐτὸν ἀντέταξα τὸ γεγονός ὅτι δὲν ὑπάρχουν σχετικές ἀποδείξεις καὶ ὑπεγράμμισα ὅτι ἓνα μεγάλο ποσοστὸ τῶν πινακίδων εἶναι θραύσματα. Κατὰ τοὺς ὑπολογισμούς μου, μόνο 12% τῶν πινακίδων τῆς Κνωσοῦ εἶναι σχετικῶς πλήρεις. Ἐξἄλλου, πολλὲς πινακίδες δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ κατάλογοι κυρίων ὀνομάτων καὶ ποσοτήτων προϊόντων οἱ ὁποῖες ἐκφράζονται μὲ ἰδιογράμματα καὶ ἀριθμητικά, ὥστε δὲν εἶμαστε σὲ θέση νὰ ἰσχυρισθοῦμε ὅτι εἶναι γραμμένες στὴ μία ἢ στὴν ἄλλη γλῶσσα. Ἡ ἐρμηνεία τῶν κυρίων ὀνομάτων ἐξαρτᾶται φυσικὰ ἀπλῶς ἀπὸ τὴ φωνητικὴ ὁμοιότητα μεταξὺ τῆς μυκηναϊκῆς γνωστῆς ἐλληνικῆς μορφῆς, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι μόνο στὶς ἐλάχιστες ὀλοφάνερες περιπτώσεις μπορούμε νὰ εἶμαστε βέβαιοι ἂν ἓνα ὄνομα εἶναι ἐλληνικὸ ἢ ὄχι. "Ὅλοι σχεδὸν συμφωνοῦν ὅτι οἱ πινακίδες περιέχουν πολλὰ μὴ ἐλληνικὰ ὀνόματα." Ἐτσι εἶμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ διαλέξουμε πινακίδες μὲ ἀρκετὰ μεγάλο κείμενο, γιὰ νὰ εἶμαστε βέβαιοι ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ τὴν ἐλληνικὴ καὶ ὄχι μὲ ἄλλη γλῶσσα. Καὶ πάλι, ἡ ἀδυναμία μας νὰ ἐρμηνεύσουμε μερικὰ ὀνόματα σὰν ἐλληνικὰ μπορεῖ νὰ ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι ἀγνοοῦμε τὴ μορφὴ τῶν λέξεων καὶ τὸ λεξιλόγιό τῆς μυκηναϊκῆς διαλέκτου.

Φυσικά, ποτὲ δὲν ἰσχυρίσθηκα ὅτι τὸ λεξιλόγιό τῆς μυκηναϊκῆς διαλέκτου δὲν περιέχει λέξεις ξένης προελεύσεως. Ἡ σημιτικὴ προσέλευση λέξεων ὅπως π.χ. *χρυσός*, *χιτών* ἢ *κύμιον*, οἱ ὁποῖες καὶ ὑπάρχουν στὶς πινακίδες, ἔχει ἀπὸ καιρὸ διαπιστωθῆ. Συμφωνῶ ἐπίσης μὲ τὸν κ. Τσοπανάκη, ὅτι στὶς πινακίδες ὑπάρχουν πολλὲς ἀκόμη λέξεις δανεισμένες ἀπὸ ἄλλες γλῶσσες. Σὲ ὅλες τὶς ἐποχές, ὅπως σωστὰ παρατηρεῖ, ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα δανειζόταν λέξεις ἀπὸ τὶς γλῶσσες μὲ τὶς ὁποῖες ἐρχόταν σὲ ἐπαφή καὶ τὰ δάνεια αὐτὰ συχνὰ ἦταν βραχείας διαρκείας ὥσπου νὰ ἀντικατασταθοῦν ἀπὸ γνήσιες ἐλληνικὲς ἢ ἄλλες ξένες λέξεις. Ἡ παρουσία ὅμως ἔστω καὶ μεγάλου ποσοστοῦ ξένων λέξεων δὲν ἀλλοιώνει τὸν χαρακτήρα μιᾶς γλώσσας, ἰδίως ἂν ἡ γραμματικὴ καὶ τὸ συντακτικὸ δὲν ἔχουν ὑποστῆ καμιά ἀλλαγὴ. Ἐλπίζω πὼς ἡ ἐξήγηση αὐτὴ ἔδειξε καθαρὰ ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν ὑπάρχει διαφωνία ἀλλὰ ἀπλῶς παρεξήγηση.

Ὁ κ. Τσοπανάκης ὅμως ἐπαναλαμβάνει τὸν ἰσχυρισμὸ του: «δὲν ξέρομε ἂν ἡ ἴδια ἐλληνικὴ διάλεκτος γράφεται καὶ στὴν Κνωσὸ καὶ

στήν Πύλο σὲ τόση γεωγραφικὴ ἀπόσταση (καὶ χρονικὴ 200 χρόνων)». Δὲν γνωρίζουμε τίποτε γιὰ τὴν ὁμιλουμένη διάλεκτο, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ λίγα στοιχεῖα ποὺ μποροῦμε νὰ ἀντλήσουμε ἀπὸ τὴ γραφή. Τὸ μόνο ποὺ μποροῦμε νὰ κάνουμε εἶναι νὰ συγκρίνουμε τὰ γραπτὰ μνημεῖα τῆς Κνωσοῦ καὶ τῆς Πύλου μὲ ἀποτέλεσμα νὰ διακρίνουμε μεγάλη ὁμοιομορφία μεταξὺ τῶν κειμένων τῶν δύο ομάδων. Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ὑπάρχει διαφορὰ στὸ συλλαβισμό μεταξὺ τῶν δύο πόλεων, ἀλλὰ συχνὰ πρόκειται μᾶλλον περὶ ὑποκειμενικῶν προτιμήσεων τῶν γραφέων παρὰ περὶ σταθερᾶς ὀρθογραφίας. Οἱ μορφές τῶν λέξεων ποὺ ἐπικρατοῦν στὴν Πύλο συχνὰ ἐμφανίζονται ὡς ἐναλλακτικὲς μορφές στὴν Κνωσό. Στὴν Πύλο π. χ. συχνὰ — ἂν ὄχι πάντοτε — ἡ λήγουσα τοῦ πληθυντικοῦ τῶν σιγμολήκτων οὐδετέρων γράφεται μὲ τὸ σημεῖο a_2 , π.χ. *πα-φε- a_2* = *φάρφεα* = *φάρη*. Τὸ σημεῖο a_2 ἐμφανίζεται σπάνια στὴν Κνωσό, ὅπου ἡ λέξις αὐτὴ συνήθως γράφεται *πα-φε-α*, ἀλλὰ ὑπάρχει καὶ ἐκεῖ ἡ μορφή *πα-φε- a_2* (KN Le 787 + 1009 + 7378).

Οἱ σχετικῶς μικρὲς αὐτὲς διαφορὲς ἀποτελοῦν ἀδιάσειστα στοιχεῖα ποὺ ἀποδεικνύουν ὅτι οἱ γραφεῖς τῆς Πύλου καὶ τῆς Κνωσοῦ ἔγραφαν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο. Τὸ μόνο ποὺ μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθῆ εἶναι ἡ αἰτία αὐτοῦ τοῦ φαινομένου. Μιὰ λύση ποὺ ἔχει συχνὰ προταθῆ εἶναι ὅτι ἡ χρονολογικὴ τοποθέτηση τῶν πινακίδων τῆς Κνωσοῦ γύρω στὸ 1400 π. Χ. ἀπὸ τὸν σὲρ "Αρθουρ" Έβανς εἶναι λανθασμένη καὶ ὅτι πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν πλησιέστερα στὸ 1200 π. Χ., στὴν ἐποχὴ δηλαδὴ τῶν πινακίδων τῆς Πύλου. Ἀσχέτως ἂν ἡ ἄποψη αὐτὴ εἶναι σωστὴ ἢ ὄχι, τὸ γεγονὸς παραμένει ὅτι ἡ γραπτὴ μορφή τῆς διαλέκτου εἶναι ἡ αὐτὴ καὶ στίς δύο τοποθεσίες. Τίποτε φυσικὰ δὲν μπορεῖ νὰ ἐλαττώσῃ τὴν ἀπόσταση μεταξὺ τῆς Κρήτης καὶ τῆς Μεσσηνίας, ἀλλὰ εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ὑπάρχουν διαφορὲς στὴ διάλεκτο δύο περιοχῶν ποὺ ἀπέχουν τόσο λίγο μεταξὺ τους; Κατὰ τὴν κλασσικὴ ἐποχὴ οἱ διάλεκτοι τῶν περιοχῶν αὐτῶν ἐμφανίζουν μερικὲς διαφορὲς, ἀλλὰ εἶναι πολὺ μικρότερες ἀπὸ τίς διαφορὲς μεταξὺ π. χ. τῆς Ἀττικῆς καὶ τῆς Μεγαρικῆς διαλέκτου, οἱ ὁποῖες γεωγραφικῶς ἀπέχουν λιγότερο μεταξὺ τους. Ἄν ὅμως ἐξετάσουμε τὴ γλώσσα τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, θὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἡ ἴδια διάλεκτος γράφεται, ἔστω καὶ ἂν δὲν ὁμιλῆται, σὲ ὅλη τὴν Ἑλλάδα, καὶ μάλιστα σὲ ὅλες τίς κατακτήσεις τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Ἐξἄλλου καὶ στὴν κλασσικὴ περίοδο ἡ διάλεκτος τῶν ἀποικιῶν ἔμοιαζε πολὺ μὲ τὴ διάλεκτο τῆς μητροπόλεως. Ἡ διάλεκτος τῆς Κερκύρας καὶ τῶν Συρακουσῶν μοιάζει πολὺ μὲ τὴ διάλεκτο τῆς Κορίνθου. Καὶ οἱ δύο αὐτὲς ἐξηγήσεις ταιριάζουν μὲ τὰ μυκηναϊκὰ δεδομένα. Εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ δίδασκαν τὴν ἴδια τυποποιημένη μορφή τῆς διαλέκτου σὲ ὅλα τὰ σχολεῖα τῶν γραφέων, ἢ ὅποια διατήρησε τὴν ἴδια ὀρθογραφία

σὲ ὅλες τὶς περιοχὲς τῆς μυκηναϊκῆς ἐπιρροῆς, ἀκόμη καὶ γιὰ ἓνα χρονικὸ διάστημα 200 ἐτῶν. Ὅπως ἐπίσης μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι οἱ Μυκηναῖοι κυρίαρχοι τῆς Κνωσοῦ εἶχαν μεταναστεύσει πρόσφατα ἀπὸ τὴν Νότιο Ἑλλάδα. Εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ κρῦβουν καὶ οἱ δύο ἀπόψεις κάποιαν ἀλήθεια. Ἐν πάσῃ ὅμως περιπτώσει δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἀπορριφθῇ ἡ ὁμοιομορφία τῆς μυκηναϊκῆς διαλέκτου.

Περὶσσότερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ γεγονός ὅτι οἱ βραχυγραφεῖς τῶν γραφῶν ἀπέκρυπταν τὶς φωνητικὲς μεταβολές. Ἄν λόγου χάριν ἡ λήγουσα *-οις* τῆς αἰτιατικῆς πληθυντικῶν τῶν δευτεροκλίτων εἶχε ἤδη ἀποβάλλει τὸ *ν*, ἡ γραφὴ δὲν θὰ εἶχε ἐπηρεαστῆ, γιατί θὰ εἶχε παραμείνει ὁ φθόγγος *-ο*. Οἱ λεπτομέρειες αὐτὲς συμπληρώνονταν ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη σύμφωνα μὲ τὸ γλωσσικὸ τοῦ ἰδίωμα. Μόνο ἔταν οἱ διαφορὲς ἀντανακλῶνται στὴ γραφὴ μποροῦμε νὰ τὶς διακρίνουμε καὶ παρατηροῦμε περισσότερες διαφορὲς μεταξὺ γραφῶν τῆς ἴδιας τοποθεσίας παρὰ μεταξὺ τῶν ἀρχαίων τῶν δύο τοποθεσιῶν στὸ σύνολό τους.

Καὶ τώρα θὰ σχολιάσω λεπτομερῶς τὰ πέντε παραδείγματα ποὺ διάλεξε ὁ κ. Τσοπανάκης. Ἡ ἔκταση τῶν σχολίων θὰ δείξῃ καθαρὰ γιατί τὰ παρέλειψα στὸ βιβλίό μου. Ἡ λέξη *ρα-πι-τι-ρα* (ἀναφέρεται δύο φορές ἔτσι στὴ σ. 177) εἶναι ἐσφαλμένη γραφὴ τῆς λέξεως *ρα-πι-τι-ρα₂*, ἀλλὰ ἔστω. Τὸ μόνο ποὺ μποροῦμε νὰ ποῦμε γιὰ τὴ λέξη αὐτὴ ἀπὸ τὰ συμφοραζόμενα εἶναι ὅτι χαρακτηρίζει μία κατηγορία ἐργατριῶν τῆς Πύλου καὶ ὅτι φαίνεται πὼς εἶναι ἡ θηλυκὴ μορφή τῆς λέξεως *ρα-πι-τε-ρε* (*ρα₂ = ρja*, ὅποτε κατάληξη τοῦ θηλυκοῦ εἶναι ἡ γνωστὴ *-τρια*, στὴ μυκηναϊκὴ διάλεκτο ἐνδεχομένως *-τρja*, ἐνῶ κατάληξη τοῦ ἀρσενικοῦ εἶναι *-τήρ*). Ἡ ἀναγνώριση αὐτῶν ὡς παραγῶγων οὐσιαστικῶν τοῦ *ράπιτω* ποὺ σημαίνουν τὸ ἐνεργοῦν πρόσωπον ἔχει ἀμφισβητηθῆ βᾶσει μιᾶς ἀμφίβολης ὑποθετικῆς ἐτυμολογικῆς σχέσεως μὲ τὸ λιθουανικὸ ρῆμα *verpiù* (= γνέθω), ἀλλὰ ἡ ἐξήγηση αὐτὴ δὲν εἶναι καθόλου ἱκανοποιητικὴ, ἀφοῦ τὸ γνέσιμο καὶ τὸ ράψιμο εἶναι τελείως διαφορετικὲς ἐργασίες. Ἡ ἑλληνικὴ λέξη εἶναι συνεπῶς ἀπομονωμένη καὶ δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἀρχίζει μὲ *F*. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ δώσουμε στὴ λέξη αὐτὴ τὴ γενικὴ ἐρμηνεία «πρόσωπα ἀσχολούμενα μὲ τὸ ράψιμο» (ἄνδρες ἢ γυναῖκες, ἀναλόγως τῆς καταλήξεως). Γιὰ νὰ γίνῃ ἀκριβέστερος χαρακτηρισμὸς τῆς σημασίας, πρέπει νὰ καταφύγουμε σὲ ὑποθέσεις. Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι τὸ ράψιμο θὰ ἦταν ἀπαραίτητο γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν ρούχων ποὺ — ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὶς παραστάσεις τῆς μυκηναϊκῆς τέχνης — ἐφόρμοζαν καλύτερα στὸ σῶμα ἀπὸ τοὺς χαλαροὺς χιτῶνες τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς. Ὑπάρχει ὅμως μιὰ ἐνδειξη σὲ μιὰ πινακίδα τῆς Πύλου ποὺ δημοσιεύτηκε μόλις τὸ 1958 (καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἀνεφέρθη σὲ προηγούμενα δημοσιεύματα), τὴν Sb 1315. Ἡ

πινακίς αὐτῆ φαίνεται νὰ εἶναι κατάλογος δερματίνων ἵπποσκευῶν: δι-
 πτε-ρα₃ — διφθέροι, α-νι-ja = ἀνία (ἡνία), α-πυ-κε = ἄμπυκες¹, πο-γε-
 ρι-ja α-νι-ja β = ῥαπτήρια ἀνία β. Τί ἄλλο μπορεῖ νὰ σημαίνει τὸ ἐπί-
 θετο αὐτὸ ἐκτός ἀπὸ ὅτι πρόκειται περὶ ἀνιῶν χαρακτηριζομένων εἰδι-
 κῶς ὡς προϊόντων ἐργασίας ῥαπτῆρων, ἐνδεχομένως μὲ διακοσμητικὴ
 βελονία. Γι' αὐτὸ ὑπέθεσα ὅτι οἱ ῥαπτῆρες εἶναι μᾶλλον σαγματοποιοὶ
 παρὰ ράφτες.

Ὁ κ. Τσοπανάκης ὑποθέτει ὅτι ρα-πι-τι-ρα₂ = ῥάκτριαι (ἀπὸ τὸ
 ρῆμα ῥάσσω), δηλαδὴ «γυναῖκες ποὺ ρίχνουν κάτω τὶς ἐλιές μὲ κτυ-
 πήματα». Ἡ ἐρμηνεία αὐτῆ ὅμως προϋποθέτει πολλὰ παραδοχῆς: πρῶ-
 τον, ὅτι τὸ ῥάσσω προέρχεται ἀπὸ τὴν μορφή *ρακ^ρ-jω ἢ *ραγ^ρχ-
 jω· δεύτερον, ὅτι στὴ μυκηναϊκῆ διάλεκτο τὰ χειλοσῦπερωικὰ σύμφωνα
 μποροῦν πρὶν ἀπὸ τὸ τ νὰ ἐμφανισθοῦν καὶ ὡς χειλικὰ· τρίτον, ὅτι τὸ
 ῥάσσω (ὅπως ὁ μέλλων καὶ ὁ ἀόριστος ῥάξω κλπ.) εἶναι ἀναλογικὸς σχη-
 ματισμὸς, καὶ ἔτσι δὲν ἐμφανίζεται τὸ π ποὺ κανονικὰ θὰ ἔπρεπε νὰ ὑ-
 πάρχη στὴ μορφή αὐτῆ. Γιὰ τὴν πρώτη παραδοχὴ δὲν ὑπάρχουν πει-
 στικὲς ἐνδείξεις. Ἡ δεύτερη ὑπόθεση ἔγινε δοκιμαστικὰ ἀπὸ τὸν Βέντρις
 καὶ μένα², ἀλλὰ τώρα ἔχει ἀνατραπῆ, ἀφοῦ εἶναι φανερό ὅτι σὲ ὅλες τὶς
 περιπτώσεις ὅπου εἴμασθε βέβαιοι ὅτι ὁ φθόγγος π ἐναλλάσσεται μὲ τὸν
 q στὴν ἴδια λέξη, ὑπάρχει ὁ συνδυασμὸς q...q..., ὁ ὁποῖος ὑφίσταται ἀνο-
 μοίωση καὶ γίνεται π...q...³. Τώρα ὅμως ὑπάρχουν ἀξιόλογες ἐνδείξεις
 ὅτι στὴ μυκηναϊκῆ διάλεκτο πρὶν ἀπὸ τὸν φθόγγο τ διατηρήθηκε ἕνας
 χειλοσῦπερωικὸς φθόγγος: στὴ λέξη κε-νι-γε-τε-φε (MY Wt 503) ἔ-
 δωσα τὴν ἐρμηνεία χερνιγ^ρτη^ρφες, δηλαδὴ πληθυντικὸς τῆς λέξεως *χερ-
 νιγ^ρτεὸς καὶ ἀντίστοιχη τῆς χέρνιψ (πρβλ. χερνίπτομαι)⁴. Δὲν ὑπάρ-
 χει συνεπῶς λόγος πλέον νὰ πιστεύουμε ὅτι ἡ μεταβολὴ τοῦ χειλοσῦπε-
 ρωικοῦ σὲ χειλικὸ πρέπει νὰ εἶχε ἤδη συμβῆ στὴ μυκηναϊκῆ περίοδο
 στὴν περίπτωσιν τῆς λέξεως *ρακ^ρ-τριαι. Ἡ τρίτη ὑπόθεση ἀνεφέρθη
 μὲ ἐπιφύλαξιν ὡς πιθανὴ ἀπὸ τὸν P. Chantraine⁵, ἀλλὰ τὴν ἐσχολίασε
 ὡς πιθανὴ ἐρμηνεία τῆς λέξεως ρα-γι-τι-ρα₂ (ΠΥ Ab 356) καὶ ὅχι
 τῆς ρα-πι-τι-ρα₂, καὶ ἡ ὀρθογραφία αὐτῆ θὰ συμφωνοῦσε μὲ τὶς ἀπαι-
 τήσεις τῆς δευτέρας ὑποθέσεως. Τὸ ἂν οἱ μορφὲς ρα-γι-τι-ρα₂ καὶ
 ρα-πι-τι-ρα₂ εἶναι ἐναλλακτικὲς ἐγγραφῆς τῆς αὐτῆς λέξεως ἦταν

1. = χαλινοί, Σχόλια Πινδάρου Ὀλ. 5. 15.

2. Documents in Mycenaean Greek, σ. 82.

3. Βλέπε M. L e j e u n e, Mémoires de Philologie Mycénienne, I, σ. 302.

4. Eranos 57 (1959) 4.

5. Études Mycéniennes, σ. 102 (καὶ ὅχι Mémoires de Philologie ὅπως ἀναφέρει ὁ κ. Τσοπανάκης, σ. 179, σημείωσιν 1).

στην αρχή ἀβέβαιο, ἀλλὰ τὸ πρόβλημα αὐτὸ τελικὰ λύθηκε ἀπὸ τὸν E. L. Bennett¹, ὁ ὁποῖος ἀπέδειξε ὅτι οἱ δύο πινακίδες τῆς σειρᾶς Ab πού φέρουν τὶς λέξεις αὐτές (555 καὶ 356) ἐγράφησαν ἀπὸ τὸν ἴδιο γραφέα καὶ πρέπει νὰ ἀναφέρονται σὲ διαφορετικὲς ομάδες γυναικῶν, ἀφοῦ οἱ ἀριθμοὶ εἶναι τελείως διαφορετικοὶ (38 ρα-πι-τι-ρα₂ καὶ 6 ρα-γι-τι-ρα₂).

Εἶναι λοιπὸν προφανὲς ὅτι ἡ πρόταση τοῦ κ. Τσοπανάκη προϋποθέτει πάρα πολλὰ ἀμφίβολα παραδοχῆς γιὰ νὰ θεωρηθῇ κάτι περισσότερο ἀπὸ ἀπλή ὑπόθεση. Ἐδῶ μποροῦμε νὰ προσθέσωμε καὶ τὴν παρατήρηση ὅτι ἡ συγκομιδὴ τῶν ἐλαιῶν εἶναι ἐποχιακὴ ἀπασχόληση, ἐνῶ ὅλες οἱ ἀσχολίες πού ἀναφέρονται στὴ σειρά αὐτὴ τῶν πινακίδων εἶναι ἀναμφισβήτητα μόνιμα ἐπαγγέλματα (ὑπηρέτες, ὑφαντουργοὶ κλπ.). Μόνη τῆς ἡ παρατήρηση αὐτὴ δὲν ἀποτελεῖ ἰσχυρὸ ἐπιχείρημα, ἀλλὰ συνδυαζόμενη μὲ τὶς φθογγικὲς ἀνωμαλίες εἶναι ἀρκετὴ γιὰ νὰ μᾶς πείσῃ ὅτι δὲν πρέπει νὰ πάρουμε τὴ θεωρία αὐτὴ στὰ σοβαρά.

Ἡ περίπτωση τῆς λέξεως *φο-θι-je-ja* εἶναι ἀρκετὰ διαφορετικὴ. Ἡ πρόταση τοῦ V. Georgiev² ἦταν τόσο ἀπίθανη, ὥστε ἀρνήθηκε ἀπὸ ὅλους τοὺς ἐπιστήμονες ἐκτὸς τοῦ O. Landau³, ὁ ὁποῖος καὶ τὴν ἀνέφερε ἀπλῶς ὡς ὑπόθεση τοῦ Georgiev. Κατὰ κανένα τρόπο δὲν τὴν υἱοθέτησε ὡς δική του, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ κ. Τσοπανάκης (σ. 179). Οὔτε καὶ ἐρμηνεύτηκε στὰ *Κείμενα* (Documents in Mycenaean Greek). Τὸ γεγονός ὅτι δὲν ἀσχολήθηκα μὲ τὴν πρῶμῃ αὐτὴ ὑπόθεση τοῦ Georgiev ὠφείλετο στὴν πεποιθήσή μου ὅτι ἡ ἐνέργεια αὐτὴ δὲν ἦταν ἀπαραίτητη. Ἡ κριτικὴ τοῦ κ. Τσοπανάκη δὲν εἶχε καμιά σχέση μὲ τὴ δημιουργία τῆς πεποιθήσεως αὐτῆς, διότι δὲν εἶχε ἀναφέρει τὴ δυσκολία πού ὑπάρχει νὰ δικαιολογηθῇ ὁ φθόγγος *-ι-* στὴ θεωρία τοῦ Georgiev.

Ὅσο γιὰ τὴν περίπτωση τῆς λέξεως *ρε-φο-το-ρο-κο-φο*, φαίνεται ὅτι παρενόησα τὴ γραμματικὴ ὀρολογία τοῦ κ. Τσοπανάκη. Δὲν μού φαινόταν κατ'ἀλλήλους ὁ ὅρος «ἀρσεν.» γιὰ ἓνα δικατάληκτο ἐπίθετο πού προσδιορίζει ἓνα θηλυκὸ οὐσιαστικό. Ἐκεῖνο πού ἐννοοῦσα ἦταν ὅτι ἡ ἀνάλυση τῶν τριῶν σχετικῶν σειρῶν πινακίδων ἀποδεικνύει ὅτι οἱ σειρὲς Aa καὶ Ab ἀναφέρουν γυναῖκες καὶ τὰ παιδιὰ τους πού ἀνήκουν καὶ στὰ δύο φύλα. Ἡ λέξη *ρε-φο-το-ρο-κο-φο* συνεπῶς, περιγράφει τὶς γυναῖκες αὐτές. Ἡ σειρά Ad ὅμως ἀναφέρει ἄνδρες καὶ παιδιὰ πού περιγράφονται ὡς *κο-φο* (*κόρφοι*, πού ἐδῶ σημαίνει «γιόι») τῶν διαφόρων κατηγοριῶν τῶν γυναικῶν πού ἀναφέρονται στὶς σειρὲς Aa

1. Études Mycéniennes, σ. 121 - 136.

2. Lexique des inscriptions créto-mycéniennes, Sofia 1955.

3. Mykenisch-griechische Personennamen, σ. 151.

καὶ Ab¹. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι στὴν πινακίδα Ab 553 λείπει τὸ ἰδεόγραμμα MUL² (δηλαδὴ ΓΥNH), ἀλλὰ μιὰ σύγκριση μὲ τὶς ἄλλες πινακίδες τῆς σειρᾶς αὐτῆς (Ab) ἀναμφιβόλως ἀποδεικνύει ὅτι τὸ ἰδεόγραμμα αὐτὸ ὑπῆρχε ἐκεῖ.

Βασιζόμενος στὴν ἐρμηνεία ποὺ ἔδωσα στὴν πινακίδα Ad 676 *λε-φοτροχόφων κόρφοι ANΔΡΕΣ 22 κόρφοι 11*, ὁ κ. Τσοπανάκης ἰσχυρίζεται ὅτι οἱ μητέρες ὄλων αὐτῶν τῶν προσώπων ἦταν λουτροχόοι. Ἔστω. Ἀλλὰ δὲν μπορῶ νὰ συμφωνήσω καὶ μὲ τὸ δεῦτερο μέρος τοῦ ἐπιχειρήματός του : «Θὰ μοῦ παραχωρήσῃ ἐπομένως ἀκόμα ὁ κ. Chadwick τουλάχιστο 33 μητέρες λουτροχόους αὐτῶν τῶν ἀνδρῶν ἢ ἀγοριῶν (ἢ ἔστω καὶ 22 μονάχα), ἂν καὶ ἡ ἀντιστοιχία 37 γυναικῶν λουτροχόων πρὸς 28 ἀγόρια καὶ κορίτσια στὴν πιν. Ab 553 ἐπιτρέπει μιὰ μικρὴ αὐξήση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μητέρων» (σ. 181 - 182). Εἶναι φανερὸ ὅτι οἱ 33 ποὺ ἀναφέρονται ὡς παιδιὰ λουτροχόων ἀντιπροσωπεύουν ἕναν ὀρισμένο ἀριθμὸ μητέρων, ἀλλὰ κανεὶς δὲν θὰ μπορούσε νὰ υποθέσῃ ὅτι κάθε γιὸς ἦταν παιδί διαφορετικῆς μητέρας. Καὶ πάλι, ἡ σύγκριση μὲ τὶς ἄλλες πινακίδες τῶν τριῶν σειρῶν ἀποδεικνύει ὅτι οἱ μητέρες ποὺ ἀναφέρονται στὴ σειρὰ Ad κατ' οὐσίαν συμφωνοῦν μὲ τὶς ὀμάδες τῶν γυναικῶν ποὺ ἀναφέρονται στὶς σειρὲς Aa καὶ Ab. Εἶναι ἐπομένως σχετικῶς βέβαιο ὅτι οἱ ἴδιες γυναῖκες ἀναφέρονται σὲ κάθε περίπτωση. Ἀκόμη καὶ ἂν τὰ 11 ἀγόρια τῆς πινακίδας Ad 676 δὲν συμπεριλαμβάνονται στὸ σύνολο τῶν 15 ἀγοριῶν τῆς πινακίδας Ab 553, αὐτὸ καὶ πάλι σημαίνει ἕνα σύνολο 61 μόνο παιδιῶν ποὺ κατανέμονται μεταξὺ 37 ἢ 38 γυναικῶν, δηλαδὴ μὲ μέσο ὄρο 1,6 περίπου παιδιῶν κατὰ γυναίκα, πράγμα διόλου ὑπερβολικό.

Τὸ ἐπόμενον σημεῖο τοῦ κ. Τσοπανάκη εἶναι καθαρὰ ἀποτέλεσμα παρεξηγήσεως (σ. 182). Ἐγὼ ἔγραψα ὅτι «οἱ δύο πινακίδες ποὺ ἀναφέρουν τὶς γυναῖκες αὐτὲς ἀνήκουν σὲ πανομοιότυπες σειρὲς πινακίδων. Σχεδὸν ὅλες οἱ ἐγγραφές τῆς μιᾶς (δηλ. σειρᾶς) ὑπάρχουν μὲ μικρὲς διαφορὲς καὶ στὴν ἄλλη». Ὁ κ. Τσοπανάκης μετέτρεψε τὴ δήλωση αὐτὴ προσθέτοντας ἀθαιρέτως μετὰ «τῆς μιᾶς» τὴ φράση «ἀπὸ τὶς δύο πινακίδες Aa 783 καὶ Ab 553», πράγμα τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει καθόλου νόημα. Ἐπαναλαμβάνω καὶ πάλι ὅτι οἱ πινακίδες αὐτὲς δίνουν νόημα μόνο ἂν ἐξεταστοῦν ὡς πλήρεις σειρὲς πινακίδων. Ἡ ἐξέταση μεμονωμένων κειμένων ἐνὸς αὐτοτελοῦς ἀρχείου δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ προκαλῆ παρεξηγήσεις. Ἐδῶ ὅμως πρέπει νὰ προσθέσω μιὰ ἐπιστη-

1. Γιὰ τὸ θέμα γενικὰ βλ. Bennett, ὁ.π.

2. Χάριν εὐκολίας χρησιμοποιοῦ τὰ διεθνῶς δεκτὰ σύμβολα μεταγραφῆς τοῦ Συνεδρίου τοῦ Wingspread.

μονική διόρθωση στην μάλλον χαλαρή εξήγηση που θεώρησα αρκετή για ένα εκλαϊκευμένο βιβλίο. Ἡ ἔκφραση «σχεδὸν ὅλες» δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀκριβής, ἀφοῦ ἀπὸ τὴν ἀξιοθαύμαστη μελέτη τοῦ Bennett¹ φαίνεται καθαρὰ ὅτι σημαντικὸς ἀριθμὸς πινακίδων λείπουν ἀπὸ τὶς τρεῖς αὐτὲς σειρὲς ἢ ἀντιπροσωπεύονται ἀπὸ θραύσματα, τὰ ὁποῖα δὲν μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ στατιστικὲς μελέτες. Ὑπάρχουν ὅμως τόσα πολλὰ ζεύγη πινακίδων τῶν σειρῶν Aa καὶ Ab ποὺ ἀναφέρουν γυναικῆς καὶ ἔχουν τὸν ἴδιο τίτλο καὶ παρόμοιους, ἂν ὄχι τοὺς ἴδιους, ἀριθμοὺς γυναικῶν καὶ παιδιῶν, ὥστε τὸ συμπέρασμά μου ὅτι ὁ κ. Τσοπανάκης μετροῦσε τὰ ἴδια πρόσωπα δυὸ φορὲς εἶναι ἀπόλυτα δικαιολογημένο.

Ἄλλὰ καὶ ἂν κατορθώσω νὰ πείσω τὸν κ. Τσοπανάκη ὅτι δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ὑποθέσουμε τὴν ὑπαρξὴ περισσότερων τῶν 38 γυναικῶν, ἴσως νὰ μὴν παύσῃ νὰ πιστεύῃ ὅτι καὶ πάλι ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς εἶναι ὑπερβολικὸς γιὰ τὴν ἐκτέλεση τῶν καθήκοντων ποὺ δηλώνει ὁ χαρακτηρισμὸς τους. Ἐγὼ ἤδη διατυπώσῃ τὴν ἄποψή μου ὅτι τὰ καθήκοντα τῶν γυναικῶν αὐτῶν πιθανῶς ἦταν κάτι περισσότερο ἀπὸ τὸ χύσιμο νεροῦ στὸ λουτρό. Τὸ νερὸ ἔπρεπε νὰ μεταφερθῇ ἀπὸ κάπου, νὰ ζεσταθῇ (πρβλ. Ὁδ. θ 435-37), νὰ χυθῇ πάνω στὸν λουόμενον καὶ κατόπιν νὰ ἀφαιρεθῇ ἀπὸ τὸ λουτρό καὶ νὰ πεταχθῇ. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἀπὸ τότε ποὺ διετύπωσα τὴν ἄποψή μου οἱ ἀρχαιολογικὲς ἀνασκαφὲς ἀπεκάλυψαν ἓνα ὕδραγωγεῖο ποὺ μετέφερε νερὸ στὸ ἀνάκτορο τῆς Πύλου, ἀλλὰ μολονότι τὸ νερὸ δὲν βρισκόταν πολὺ μακριὰ, ἐν τούτοις εἶναι βέβαιο ὅτι δὲν ὑπῆρχε στὸ ἀνάκτορο ζεστὸ καὶ κρύο τρεχούμενον νερὸ. Τὸ ἐπιχείρημα ὅτι οἱ νεροκουβαλήτρες θὰ ἔπρεπε νὰ ὀνομάζονται ὕδροφόροι σημαίνει ὅτι γνωρίζουμε τὸν τρόπο ἐκφράσεως τῶν Μυκηναίων, παραδοχῇ ποὺ ἐγκυμονεῖ κινδύνους. Ἐν πάσῃ ὅμως περιπτώσει, τὰ ἐπαγγέλματα συχνὰ παίρνουν τὴν ὀνομασίαν τους ἀπὸ μιὰ κύρια ἀσχολία, ἀλλὰ δὲν μποροῦμε καὶ νὰ φανταστοῦμε λόγου χάριν, ὅτι τὸ μόνον καθῆκον τοῦ Βυζαντινοῦ Σιλεντιαρίου ἦταν ἡ ἐπιβολὴ τῆς ἡσυχίας!

Ἀκόμη ὅμως καὶ ἂν ὑποθέσουμε ὅτι τὰ καθήκοντα τῶν γυναικῶν αὐτῶν περιορίζονται στὴν προετοιμασίαν τῶν λουτρῶν καὶ στὴν ἐξυπηρέτηση τῶν λουομένων, πρέπει ἓνα σύνολο 38 γυναικῶν νὰ θεωρηθῇ ὑπερβολικὰ μεγάλος ἀριθμὸς; Δὲν βλέπω πῶς μποροῦμε νὰ φθάσουμε σὲ τέτοιο συμπέρασμα, ἂν δὲν γνωρίζουμε τὸν συνολικὸ ἀριθμὸ τῶν προσώπων ποὺ ἐξυπηρετοῦσαν οἱ γυναῖκες. Δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε ὅτι οἱ γυναῖκες αὐτὲς βρίσκονται στὴν Πύλο, δηλαδή στὸ ἀνάκτορον καὶ στὸ κτιριακὸ συγκρότημα ποὺ περιβάλλει καὶ ἐξυπηρετεῖ τὶς ἀνάγκες τοῦ

1. Βλέπε ὁ.π.

ἀνακτόρου. Πόσα μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας κατοικοῦσαν ἐκεῖ, πόσοι ἦταν οἱ ἀξιωματοῦχοι καὶ οἱ διάφοροι τιτλοῦχοι, τί μέγεθος εἶχαν οἱ οἰκογένειές των; Εἶχαν οἱ 40 ἢ περισσότεροι γραφεῖς πού τηροῦσαν τὰ ἀρχεῖα δικαίωμα νὰ λούωνται στὸ ἀνάκτορο ἢ ἔπρεπε νὰ κουβαλοῦν καὶ νὰ ζεσταίνουν τὸ νερὸ μόνοι τους; Τὰ ἐρωτήματα εἶναι πολλά, ἀλλὰ θὰ ἦταν ἀναμφισβήτητα πιὸ σωστὸ νὰ ὑπολογίσουμε τὸ μέγεθος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Πύλου βάσει τοῦ ἀριθμοῦ τῶν λουτροχόων.

Οἱ ἀντιρρήσεις γιὰ τὴν ἐρμηνεῖα τῆς λέξεως *ρε-φο-το-ρο-κο-φο* ὡς *λειφωτροκόφοι, τὴν ὁποία προτείνει ὁ κ. Τσοπανάκης, εἶναι οἱ ἐξῆς:

1) Τὸ ὅτι ἀπὸ τὸ ρῆμα *λειόω* προέρχεται παράγωγος λέξις πού λήγει σὲ *-τρον* ἢ *-θρον*, εἶναι ἀπλή ὑπόθεση καὶ τὰ ἀνάλογα παράγωγα ρημάτων πού λήγουν σὲ *-όω* εἶναι σχετικῶς νεώτερα, ἐνῶ ἡ λέξις *λουτρον* εἶναι ἀρχαιότατη καὶ τὸ παράγωγο *λοετροχός* ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ὀμηρο.

2) Τὸ ρῆμα *λειόω* σημαίνει «λειαίνω», ἐνῶ ἡ ἔννοια «ἀλέθω» ἐμφανίστηκε μόλις τὴν ἐποχὴ τοῦ Γαληνοῦ καὶ ἐξάλλου εἶναι ἀκατάλληλη γιὰ νὰ χαρακτηρίσῃ τὴ συνθησιμένη ἐπεξεργασία τῶν δημητριακῶν.

3) Τὸ δεύτερο συνθετικὸ *-κόφος* πού συναντᾶται στὴ μυκηναϊκὴ διάλεκτο¹ σημαίνει «ἐπιτηρητής» καὶ εἶναι ἀκατάλληλο γιὰ νὰ περιγράψῃ τὸν *χειρισμὸ* τῶν *χειρόμυλων* τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Τὸ μόνο σχόλιο τοῦ κ. Τσοπανάκη στὰ σημεῖα αὐτὰ εἶναι ἡ ἐλάχιστη διαφωτιστικὴ φράση «εἶναι περιττὸ νὰ ἐπαναλάβω ὅσα εἶπα». Μεμονωμένες, οἱ δύο πρῶτες ἀντιρρήσεις δὲν εἶναι ἀνυπερβλητες, ἀλλὰ συνδυασμένες μετὰ τὴν τρίτη εἶναι ἀρκετὲς γιὰ νὰ μᾶς πείσουν ὅτι ἡ ἐρμηνεῖα αὐτῆ τοῦ κ. Τσοπανάκη δὲν εἶναι παρὰ «remotely conceivable alternative»² (ἀπλή ἐκδοχὴ εἰς τὸ ἔπακρον δυσνόητος).

Ὁ κ. Τσοπανάκης ὀρθῶς ἐδήλωσε ὅτι ἡ παρασκευὴ τοῦ φαγητοῦ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποτελῇ κύριο καθῆκον τῶν γυναικῶν τοῦ ἀνακτόρου καὶ χρησιμοποίησε τὴν ἄποψη αὐτῆ γιὰ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν ἐρμηνεῖα τῆς λέξεως *ρε-φο-το-ρο-κο-φο*. Σ' αὐτὸν τὸν συλλογισμό ἀντέταξα τὸ γεγονός ὅτι ὑπάρχει ἤδη ἡ λέξις *με-ρε-τι-ρι-ια* = *ἀλέτρια*. Ἡ ἐρμηνεῖα αὐτῆ βασίζεται στὰ ἀκόλουθα στοιχεῖα. Ἡ λέξις *με-ρε-τι-ρι-ια* περιγράφει μιὰ ομάδα ἐργατριῶν καὶ ἡ λέξις *με-ρε-υ-ρο* περιγράφει κάποιον γεωργικὸ προϊόν πού προσφέρεται στοὺς θεούς.

Τὸ ρῆμα *ἀλέω* ἔχει μεταξὺ ἄλλων δύο παράγωγα: *ἀλετρίς* (Ὁδ. υ 105), τοῦ ὁποίου ἡ μορφή *ἀλέτρια* θὰ ἦταν φυσιολογικὴ παραλλαγή,

1. Βλέπε J. Chadwick καὶ L. Baumbach, *The Mycenaean Greek Vocabulary*, Glotta 41 (1963) 211.

2. Βλέπε D. L. Page, *History and the Homeric Iliad*, σ. 57.

καὶ ἄλευρον. Τὰ δύο αὐτὰ παράγωγα ἔχουν νόημα, ἂν τοποθετηθοῦν στὰ κατάλληλα μυκηναϊκά συμφραζόμενα, ἀλλὰ ἡ μυκηναϊκὴ ἀρχικὴ συλλαβὴ εἶναι μέ-, ἀντὶ τῆς γνωστῆς ἰ- τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς. Τὸ φαινόμενο ὅμως τοῦτο, δηλαδὴ ἡ ἀντικατάσταση τῆς ἀρχικῆς συλλαβῆς ἰ- με τῆ συλλαβῆ με-, συναντᾶται στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα: ἡ λέξις μέγας στίς σύνθετες μορφές ἐμφανίζεται ὡς ἀγα-, ἐνῶ τὸ ἐπίρρημα εἶναι ἄγαν. Ἐξἄλλου ἔχουμε καὶ τὸ πασίγνωστο ζευγάρι μέχρι-ἄχρι. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῇ με τὴν συνήθη μεταβολή (ablaut) τῶν ἰνδοευρωπαϊκῶν γλωσσῶν *me/*m̥ > με—/ἰ— (πρὶν ἀπὸ σύμφωνο). Ἐπὶ πλέον ἡ θεωρία αὐτὴ ἔχει τὸ πλεονέκτημα ὅτι δίνει ἱκανοποιητικὴ ἐξήγηση στὴ λέξις μάλευρον, ἡ ὁποία τώρα φαίνεται ὅτι προῆλθε ἀπὸ συμφυρμὸ τῶν τύπων *μέλευρον καὶ ἄλευρον.

Στὴν σ. 177 ὁ κ. Τσοπανάκης παραπονεῖται ὅτι παραμέλησα νὰ ἀναφέρω τὴ λέξις *μυ;-ο-με-νο*, τῆς ὁποίας τὴν ἐρμηνεῖα εἶχε ἐπικρίνει στὴν κριτικὴ του (σ. 369). Ἡ περικοπὴ πού ἀναφέρει ἀπὸ τὰ *Κείμενα* εἶναι ἀνακριβῆς σὲ δύο σπουδαῖα σημεία: πρόκειται περὶ τῆς λέξεως *μυ-jo-με-νο* καὶ γράψαμε «μετὰ δυσκολίας *μυόμενος* ἐκτός ἂν = *μυοόμενος*». Ἡ παράλειψη τοῦ σημείου = τοῦ ἐπιτρέπει νὰ διαμαρτύρεται, διότι δῆθεν περιμένουμε νὰ βροῦμε στὴ μυκηναϊκὴ διάλεκτο τὴν συνηρημένη μορφή *μυοόμενος* ἀντὶ *μυεόμενος*. Ἐκεῖνο πού ἐννοοῦσαμε ἦταν ὅτι ἡ λέξις *μυ-jo-με-νο* ἀντιστοιχεῖ πιθανῶς στὴ λέξις *μυόμενος* (ἀπὸ τὸ *μύω*) ἀπὸ ἀπόψεως μορφῆς, ἀλλὰ ἡ ἔννοια δὲν εἶναι ἱκανοποιητικὴ, ἐκτός ἂν στὴ μυκηναϊκὴ διάλεκτο ἡ μορφή *μύω* εἶχε τὴ σημασίαν τοῦ ρήματος *μυέω* τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς. Αὐτὸ μοῦ φαίνεται ἀκόμη ἀρκετὰ πιθανό — μολονότι δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδειχθῇ πλήρως — καὶ ἀνεφέρθη με τὴν δέουσα ἐπιφύλαξη. Δὲν εἶμαι βέβαιος ἂν ὁ κ. Τσοπανάκης κατάλαβε ὅτι μέρος τοῦ δισταγμοῦ μας προῆλθε ἀπὸ τὴν ἀβεβαιότητά μας γιὰ τὴ φοηγγικὴ ἀξία τοῦ σημείου *23, τὸ ὁποῖο τώρα δεχόμεστε με μεγαλύτερη βεβαιότητα ὡς *μυ*. Ἡ δευτέρη ἀντίρρησης του, ὅτι δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναμένουμε κάτι πού ἔχει σχέση με «μυήσεις» σὲ κείμενα πού εἶναι λογαριασμοὶ καὶ ἀπογραφές, εἶναι ἐξίσου λανθασμένη. Προτείναμε ὅτι ἡ πρόταση *μυ-jo-με-νο ε-πι φα-να-κα-τε* (ΠΥ Un 2.1) ἐνδεχομένως εἶναι χρονικὴ καὶ σημαίνει *μυομένω ἐπὶ Φανάκει* = «ἐπὶ τῇ μυήσει τοῦ ἀνακτοῦ», πράγμα πού συμφωνεῖ ἀπόλυτα με πολλὰς ἄλλες πινακίδες πού καταγράφουν προσφορὰς στοὺς θεοὺς. Ἐν μάλιστα ἡ ἀνάγνωση τοῦ Πάλμερ *μυ-τε-ρι-ja* (ΠΥ Un 443) εἶναι σωστὴ, τότε στίς πινακίδες γίνεται σαφὴς μνεῖα τῶν μυστηρίων¹.

1. Interpretation of Mycenaean Greek Texts, σ. 435, 484. Ἡ ἀνάγνωση φαίνεται ὅμως ἀπίθανη.

Ἰπάρχει καὶ ἄλλο ἓνα ἐνδιαφέρον σημεῖο ἐδῶ, ὁ φθόγγος *-jo-* ποῦ ἀγνοεῖται ἀπὸ τὸν κ. Τσοπανάκη. Ὁ Frisk στὸ μεγάλο ἐτυμολογικὸ του λεξικὸ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας ἀποδεικνύει ὅτι ὑπάρχουν ἐνδείξεις τόσο ὑπὲρ τοῦ *μν-jo ὅσο καὶ τοῦ *μνσ-jo. Εἶναι πιθανὸ ἢ δεύτερη μορφὴ νὰ εἶχε εἰδικότερη σημασία μετὰ τὴν ἔννοια τοῦ *μνῶ* (πρβλ. *μύστης*), ἀλλὰ ἀργότερα ἐγινε σύγχυση μετὰ τὸ *μῶ* = κλείνω τὸ στόμα, μάτια κλπ. καὶ ἀντικατεστάθη ἀπὸ τὸ παράγωγο *μνέω*. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἢ μυκηναϊκῆ μορφῇ, *μν-jo-με-νο* μπορεῖ κάλλιστα νὰ ἀντιπροσωπεύη τὴ λέξη *μνιόμενος* μετὰ *-j-* < **-sj-* (ὅπως στὴ γενικὴ τῶν θεμάτων μετὰ *χαρκτήρα -o -o-jo-* πρβλ. *σανσκρ. -asya*).

Τέλος, πρέπει νὰ ἀσχοληθῶ μετὰ τὴν περίπτωση τῶν *φο-νο* καὶ *οἶ-νος*. Ὁ κ. Τσοπανάκης δὲν ἐννοεῖ νὰ ἐπιτρέψῃ τὸν συσχετισμὸ τῶν δύο λέξεων ἀγχιὰ τὸ θέμα τοῦ *οἶνος* δὲν εἶναι *φοιν-* ἀλλὰ *φιν-*, καὶ τὸ *ο* τῆς δίφθογγου ἀποτελεῖ τὴ μεταγενέστερη γραφικὴ ἀπόδοση τῆς προφορᾶς τοῦ *φ*, ὅταν αὐτὸ δὲν γραφόταν πιά, προφερόταν ὅμως ἀκόμα»¹. Τὸν ἰσχυρισμὸ αὐτὸν ἀντέκρουσα σύντομα ἀναφέροντας ὅτι ἐρχεται σὲ σύγκρουση μετὰ τὴ λέξη *FOINON* τῆς γνωστῆς ἐπιγραφῆς τῶν Δελφῶν.

Ὁ κ. Τσοπανάκης τῶρα προσπαθεῖ νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν ἄποψή του μετὰ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: Οἱ δίφθογγοι τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γλώσσας *αι* καὶ *οι* μποροῦν νὰ διαιρεθοῦν σ' αὐτὲς ποῦ ἔχουν ἀρχικὸ ἢ βασικὸ στοιχεῖο τὸ *ο* ἢ τὸ *αι* καὶ σ' αὐτὲς ποῦ ἔχουν βασικὸ στοιχεῖο τὸ *ι* καὶ συνοδεύονται ἀπὸ ἓνα *φ*. Οἱ ἀρχαῖες ἐλληνικὲς δίφθογγοι *αι* καὶ *οι* ἦταν συνδυασμοὶ τῶν δύο αὐτῶν φθόγγων, *α + ι* καὶ *ο + ι*, περίπου ἀντίστοιχες τῶν νεοελληνικῶν *αῖ* καὶ *οῖ*. Εἶναι πράγματι δύσκολο νὰ ἀντιληφθῇ κανεὶς τί προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξῃ ὁ κ. Τσοπανάκης ἀναφέροντας παραδείγματα ἀπωλείας τοῦ *ι* στὶς δίφθογγους τῆς Ἀττικῆς διαλέκτου πρὶν ἀπὸ ἓνα ἄλλο φωνῆεν. Ὡς παραδείγματα τῆς δευτέρας κατηγορίας ἀναφέρει (ἐκτὸς ἀπὸ τὸν *οἶνον*) τὶς λέξεις *οἶκος*, *οἶδα*, *Οἶτυλον*, *Οἶάνθη*. Ἡ λέξη *οἶκος* ὄχι μόνον συναντᾶται *FOIKOS* σὲ ἐπιγραφές, ἀλλὰ ἀντιστοιχεῖ καὶ στὴ λατινικὴ λέξη *uicus* (ὅπου τὸ *i* μπορεῖ νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ **-οί*, ὅπως στὴν λέξη *uīdī* < *uoid-ai), *σανσκρ. vṛśah* (ὅπου τὸ *v*, πρέπει νὰ ἀντιπροσωπεύη μιὰ προγενέστερη δίφθογγο *αι*, ἢ ὅποια μπορεῖ νὰ προέρχεται ἀπὸ μιὰ ἀκόμη παλαιότερη *οί*). Ἡ λέξη *οἶδα* ἔχει καὶ αὐτὴ τὴ λατινικὴ τῆς ἀντίστοιχῆς *uīdī* (μετὰ διαφορετικὴ κατάληξη), *σανσκρ. vṛda*. Καὶ οἱ δύο γλώσσες ἔχουν καθαρὲς ἐνδείξεις τῆς ὑπάρξεως ἀρχικοῦ φθόγγου *ω* (= *φ*) ἀκολουθουμένου ἀπὸ δίφθογγο.

1. Ἑλληνικά 16 (1959) 369 καὶ 18 (1964) 184 - 85.

Μόνο για μερικά κύρια όνόματα έχει προταθῆ ὅτι ἡ δίφθογγος οἶ μπορεί νά ἀντιπροσωπεύη μιάν ἀπόπειρα μεταγραφῆς τοῦ φθόγγου *Fi* στό ἰωνικὸ ἀλφάβητο. Τὰ δύο ὁμηρικὰ παραδείγματα 'Οἰλεὺς' καὶ *Οἴτυλος* σχολιάζονται ἀπὸ τὸν P. Chantraine (*Grammaire Homérique I*, σελ. 116-117), ὁ ὁποῖος καὶ καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι δὲν μπορούμε νά ἐπαναφέρουμε τὸν φθόγγο *F* χωρὶς νά παραβιάσουμε τὸ κείμενο. Δὲν φαίνεται νά ὑπάρχει ἀπόδειξη γιὰ τὸν ἀρχικὸ φθόγγο τῆς λέξης *Οἰώνθη*, ἀλλὰ ἡ θεωρία ὅτι προῆλθε ἀπὸ τὶς λέξεις *Fiον* καὶ *ἄνθος* εἶναι προῖον λαϊκῆς ἐτυμολογίας. Τὸ ὄνομα αὐτὸ ἀνήκει σὲ μιὰ κατηγορία προελληνικῶν λέξεων ποὺ λήγουν σὲ *-νθος*, *-νθα*, *-νθη*. Βεβαίως οἱ μεταγενέστεροι συγγραφεῖς χρησιμοποίησαν τὸ *ο* πρὶν ἀπὸ ἕνα ἄλλο φωνῆεν γιὰ νά ἀναπαραστήσουν τὸν φθόγγο *F*, ὅπως ὁ Ἡρόδοτος ἔγραψε 'Οαξὸς ἀντὶ *Φαξός*. "Ὅπου ὅμως συναντᾶμε στὶς ἀρχαῖες ἑλληνικὲς διαλέκτους τὴν ἀρχικὴ συλλαβὴ *Fi-*, εἶναι ἀδιανόητο νά τὴν ἐρμηνεύουμε ὡς συγκεκριμένη ἀναπαράσταση τῶν συλλαβῶν *Fi-* καὶ *oi-*. Οἱ συγκριτικὲς ἐνδείξεις ἀποδεικνύουν ὅτι στὴ λέξη *Φοῖκος* ἔχουμε μιὰ πραγματικὴ δίφθογγο τῆς ὁποίας προηγεῖται ἕνα *F*. Δὲν βλέπω λοιπὸν τὸ λόγο νά μὴν ἔχη παρόμοια προέλευση καὶ ἡ λέξη *Φοῖνος*.

Τὸ μόνο στοιχεῖο ποὺ μπορεί νά παρουσιάσῃ ὁ κ. Τσοπανάκης εἶναι μιὰ παραπομπὴ στὸ βιβλίον τῶν Fick - Bechtel, *Griechische Personennamen*, σ. 131, ὅπου σὲ μιὰ ἀρκαδικὴ ἐπιγραφή τὸ ὄνομα *ΛΙΝΟΧΟΣ* θεωρεῖται ἐσφαλμένη γραφή τοῦ *ΦΙΝΟΧΟΣ* τὸ ὁποῖο ἐρμηνεύεται ὡς ἀντίστοιχο τοῦ *Οἰνόχους*. Εἶναι ἀξιέπαινος ὁ κ. Τσοπανάκης ποὺ ἀνακάλυψε τὴν παραπομπὴ αὐτή, ἀλλὰ δὲν βλέπω τὸν λόγο γιὰ τὸν ὁποῖον εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά δεχθοῦμε τὴ διόρθωση τοῦ *Λ* σὲ *F* ποὺ κάνουν οἱ Fick - Bechtel. Τὸ *F* διατηρεῖται στὸ ἀρχικὸ δημοσίευμα² καὶ στὸν πέμπτο τόμο τῶν *Ἑλληνικῶν Ἐπιγραφῶν (Inscriptiones Graecae, V 2, 368. 104)*. Στὸ ἴδιο ἔργο προτείνεται καὶ ἡ διόρθωση *ΛΝΙΟΧΟΣ* ποὺ μολονότι δὲν μοῦ ἐμπνέει ἐμπιστοσύνη, ἐν τούτοις μοῦ φαίνεται προτιμότερη, ἀφοῦ δὲν μπορῶ νά φαντασθῶ πῶς ἡ κατάληξις *-ΧΟΣ* μπορεί νά ἀντιπροσωπεύῃ τὴν *-χους* (*/-χοFος*) καὶ ἐνῶ δὲν ὑπάρχει ἄλλο *F* στὴν ἐπιγραφή αὐτή.

Ἡ παρεμβολὴ ἐνὸς πρόσθετου *F* πρὶν ἢ μετὰ τὸ *υ* γιὰ λόγους συνεχφωνήσεως εἶναι τελείως διαφορετικὸ θέμα. Γιὰ νά ἴσχυε αὐτὸ στὴν περίπτωσή μας, θὰ ἔπρεπε νά εἴχαμε τὴν μορφή *ΟΦΙΝΟΣ*. Ἡ βαθμιαία ἐξασθένιση τοῦ φθόγγου *F* κατὰ τὴν κλασσικὴ ἐποχὴ εἶναι ἀρκετὰ ἐπιβεβαιωμένη. Ἡ παρουσία του ὅμως στὶς πρῶτες ἐπιγραφὰς ὅλων τῶν

1. "Ὅχι *Οἰλεὺς* ὅπως ἀναφέρει δύο φορές ὁ κ. Τσοπανάκης, σ. 186 καὶ 187.
2. *Mitteilungen des deutschen archaologischen Instituts*, 6, σ. 303.

διαλεκτων πλην τῆς Ἀττικῆς καὶ τῆς Ἰωνικῆς μάς ἔπεισε ὅτι ἔπρεπε νὰ ἦταν σὲ πλήρη χρῆση στὴ μυκηναϊκὴ ἐποχῇ, πράγμα πού ἀπεδείχθη. Ἡ γραμμικὴ Β ἔχει ἀρκετὰ σημεῖα πού ἀντιπροσωπεύουν τὸ *F* καὶ τὸ βρίσκουμε ὅπου ἔχουμε λόγους νὰ τὸ περιμένουμε.

Ἐπάρχουν καὶ ἄλλα σημεῖα πού θίγει ὁ κ. Τσοπανάκης, στὰ ὁποῖα δὲν προτίθεμαι νὰ ἀπαντήσω λεπτομερῶς. Νομίζω ὅτι ἤδη ἔχω κάνει μεγάλη κατάχρηση χώρου. Θὰ ἤθελα ὅμως νὰ τελειώσω μὲ μιὰ διπλὴ παράκληση: πρῶτον ὅτι οἱ ἐπιστημονικὲς διενέξεις θὰ πρέπει νὰ διεξάγονται χωρὶς προσωπικὴ ἐχθρότητα καὶ δεύτερον ὅτι ὅσοι ἀμφισβητοῦν τὶς ἀπόψεις τῶν εἰδικῶν ἐπιστημόνων θὰ πρέπει νὰ ἐξοικειώνονται μὲ τὰ στοιχεῖα καὶ τοὺς συλλογισμοὺς πού στηρίζουν τὶς ἀπόψεις ἐναντίον τῶν ὁποίων πρόκειται νὰ βάλουν. Οἱ περισσότεροι μυκηνολόγοι εἶναι πάντοτε πρόθυμοι νὰ ἐξετάσουν νέες ιδέες τόσο προφορικῶς ὅσο καὶ δι' ἀλληλογραφίας. Ἡ δημόσια καταπολέμησή τους — καὶ μάλιστα διὰ τοῦ τύπου — εἶναι πάντοτε δυσάρεστη, ἀλλὰ εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ ὑπερασπιζόμαστε τὴν ἀλήθεια ὅπως τὴν βλέπουμε καὶ περὶ τῶν λόγων ἀμφισβητεῖν μὲν, ἐρίζειν δὲ μὴ. ἀμφισβητοῦσι μὲν γὰρ καὶ δι' εὐνοίαν οἱ φίλοι τοῖς φίλοις, ἐρίζουσι δὲ οἱ διάφοροί τε καὶ ἐχθροὶ ἀλλήλοις (Πλατ. Πρωταγ. 337 a - b).

Cambridge
Downing College

JOHN CHADWICK

Σημείωση τῆς Συντάξεως. Ὁ κ. Τσοπανάκης, ὑπόψῃ τοῦ ὁποῖου ἐθέσαμε τὴν ἀπάντησιν τοῦ κ. Chadwick, νομίζει ὅτι δὲ χρειάζεται νὰ συνεχισθῇ ἡ συζήτηση. Σημειώνει μὲ ἱκανοποίησιν τὸν ἐπιστημονικόν — καὶ γι' αὐτὸ συμβιβαστικόν — τόνον τῆς ἀπάντησιν τοῦ κ. Chadwick, τὴν διασάφην ὀρισμένων ἀμφιβολιῶν, τὴν ἀναγνώρισιν ὑποδείξεων καθὼς καὶ τὴν ἀνθρώπινον ἐμμονὴν σὲ προηγούμενες ἀπόψεις. Σὲ ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ πῦρ ἐπίμαχα σημεῖα ἡ συμφωνία φαίνεται μᾶλλον δύσκολη. Ἡ συζήτηση ὅμως ξανάγινε ἐπιστημονικὴ καὶ αὐτὸ εἶναι εὐχάριστον καὶ γιὰ τὰ πρόσωπα καὶ γιὰ τὴν διερεύνησιν τῆς ἀλήθειας.